

παραχωρήσεις γίνονται με μιὰ αὐστηρὴ νομοτέλεια. Τὰ λόγια στοιχεῖα ἀπομακρύνονται συνειδητὰ ἢ ἀφομοιώνονται καὶ οἱ ἰδιωματισμοὶ παίρνουν τὴ θέση τῶν κοινῶν δημοτικῶν²²· οἱ ἐξαιρέσεις προέρχονται χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς, ποὺ συχνὰ δὲν ἦταν κρητικοὶ καὶ τοὺς τυπογράφους.

Β' ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ «ΑΠΟΚΟΠΟ»

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ

Στὸ Λίγο Πολίτη ὀφείλομε, μαζί με τόσα ἄλλα, καὶ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ ἓνα ἀριστουργηματικὸ κείμενο τῆς πρώιμης κρητικῆς λογοτεχνίας, τὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, στὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε μιὰ ἐργασία με ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὲς αἰσθητικὲς, κριτικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις²³. Τὸν μελετητὴ ἀπασχόλησε καὶ ἡ λ. *πάλιον*, ποὺ ἀπαντᾷ στὸ στ. 295:

*ὅπου τοῦ κόσμου ἴην στρατιὰν εἰίκησεν τὸ πάλιον
καὶ ὅπου τοῦ κόσμου ἀρέντιπεν τὸ μερικὸν τὸ κάλλιον*

καὶ ὀρθὰ παρατηρεῖ ὅτι ἡ γρ. τοῦ Legrand *πάληρον* (= παλαιὸν) δὲν εἶναι ὀρθή, καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ συνηθισμένη σὲ μεσαιωνικὰ κείμενα λ. *ballium*, ποὺ σήμαινε ἓνα χριστιανικὸ καὶ εἰδικώτερα ἱερατικὸ ἔνδυμα²⁴.

Σ' αὐτὰ μποροῦν νὰ προστεθοῦν τὰ ἀκόλουθα. Ἡ λέξη *πάλιον* ἔχει ἄλλη μιὰ σημασία, ποὺ νομίζω ὅτι ταυρίζεται περισσότερο στὴν περὶπτωσή μας. *Palio* εἶναι τὸ προσφιλέστερο ἀγώνισμα τῶν Φλωρεντινῶν στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια, οἱ ἵπποδρομίες· τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸ πλούσιο ὕψωμα (δαμασκί ἢ βελουδο χρυσοκέντητο), ποὺ δινόταν ὡς ἔπαθλο στὸ νικητὴ. Ἡ ἵπποδρομία γινόταν ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς πολιτείας καὶ ἄρχιζε με σαλπίσματα καὶ κωδωνοκρουσίες, Τὸ πιὸ φημισμένο *πάλιο* γινόταν τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, πο-

ται, ἂν δεχθῶμε τὴ γραφὴ, ποὺ προτείνει ὁ Κ ρ ι α ρ ᾶ ς «Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχ.» Α 1939 σ. 19.

²²) Δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ τοῦ «Γύπαρη» τὸ *σάω*, ποὺ κρατήθηκε στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου, καὶ ποὺ εὐκολὰ διορθώνεται, ὅπως πρότεινα «Κρητ. Χρονικά» Η' 1945 σ. 262 - 3.

²³) «Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδη», παράρτ. «Ἑλληνικῶν» ἀρ. 4, σ. 546 ἐξ. Π6. καὶ Ι. Θ. Κ α κ ρ ι δ ῆ ῖ Ἑρμηνευτικὰ στὸν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ, «Κρητικὰ Χρονικά» Ζ' 1953 σ. 409 ἐξ.

²⁴) Ὁ καθ. Κ α κ ρ ι δ ῆ ς πρότεινε τὴν ἐρμηνεῖα ἀπάλιο ἢ ἀπάλε = πάλεμα, π6. Α. Πολίτην ἐ. ἀ. σελ. 558 σημ. 31, ἀλλὰ δὲν θεωρεῖ καμία ἐρμηνεῖα ἱκανοποιητικὴ (ἐ. ἀ., σ. 411 καὶ σημ. 4).

λιούχου τῆς Φλωρεντίας, ἄλλα γίνονταν στίς 29 Ἰουνίου, 6 καὶ 26 Ἰουλίου, 2 Αὐγούστου κλ. μετὴν εὐκαιρία μεγάλων θρησκευτικῶν ἐορτῶν ἢ ἐπετείων γιὰ στρατιωτικὰς νίκες. Ὑπάρχουν καὶ λαϊκὰ palii (palio degli asini, delle barche κ.λ.π.). Ἡ φίλη δεσπ. Enrica Fiandra μετὴ πληροφορεῖ ὅτι καὶ σήμερον γίνονται στὴ Φλωρεντία, τῇ Σιέννα καὶ ἄλλες πόλεις τῆς Τοσκάνας ἀνάλογες ἐορτές²⁵.

Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ γράψωμε ἐνίκησε σὸ πάλιον μετὴ υποκείμενον τὸ κάλλιον μερικὸν τοῦ ἐπομένου στίχου. «Ἡ ἀγαθὴ μερίδα ἐνίκησε τὴ στρατιὰ τοῦ κόσμου». (Τὸ χωρίον δὲν φαίνεται ἐντελῶς ὑγιές: ὑποπτῆ βρισκῶ τὴν ἐπανάληψιν τῆς λ. κόσμου στοὺς δυὸ στίχους). Ἴσως καὶ ἡ μνεῖα ἐνός χαρακτηριστικὰ τοσκανικοῦ ἐθίμου μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ σὸ νὰ ἀνακαλύψωμε τὴν ἰταλικὴν πηγὴν, ποὺ πιθανώτατα εἶχε ὅπ' ὄψιν τοῦ ὁ ποιητῆς τοῦ «Ἀπόκοπου».

Στὴ διήγησιν, μετὴν ὁποῖαν οἱ νεκροὶ περιγράφουν τὸ ταξίδι, ποὺ τοὺς ὁδήγησε στὸν τάφον, διαβάζομε (στ. 332) ὅτι οἱ ναῦτες:

ἔκαμαν βόλιαν λάμνοντας κ' ἔσωσαν εἰς τὴν φόσσαν.

Ἡ λ. φόσσα σημαίνει συνήθως στὰ κρητικὰ κείμενα τὸ χαντάκι, ποὺ περιβάλλει τὰ τεῖχη. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ πρόκειται στὴν περίπτωση αὐτὴ γιὰ τὴ φόσσα τοῦ τεύχους, ἀφοῦ ἡ σκηνὴ διαδραματίζεται στὴ θάλασσα.

Ἐκτός ἀπὸ τὴ σημασία «χαντάκι» ἡ λ. φόσσα ἔχει καὶ μιὰ ἄλλη, καθαρὰ ναυτικὴ, ποὺ μᾶς βοηθεῖ νὰ καταλάβωμε τὸ χωρίον αὐτὸ τοῦ «Ἀπόκοπου». (Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω στὸν παλιὸ ναυτικὸν καὶ λόγιον κ. I. Δεληθασίλη). Φόσσα ἀποκαλοῦσαν οἱ ναυτικοὶ τῶν ἰστιοφόρων, ἓνα ἀγκυροβόλιον, δηλαδὴ μέρος κατάλληλον γιὰ ν' ἀγκυροβολοῦν τὰ πλοῖα, σὲ μιὰ ὀρισημένη ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν ἀκτὴν δυτικὰ ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου. Ἔτσι προσδιορίζεται ἓνα σημεῖον στὴν πορεία τοῦ κάτεργου, ποὺ μεταφέρει τοὺς δυὸ νέους: τὸ πλοῖον κάνει στροφὴν βγαίνοντας ἀπὸ τὸ λιμάνι καὶ φτάνει μετὴ κωπηλασίαν στὴ φόσσα γιὰ νὰ στραφῆ ὕστερον βορρινὰ καὶ νὰ συνεχίσῃ τὸ ταξίδι τοῦ πλέοντος ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀκτὴν. Σημαίνει ἄραγε αὐτὸ ὅτι ἡ σκηνὴ τοποθετεῖται:

²⁵) Βλ. πρόχειρα Storia Illustrata III N. 10 Ὀκτώβριος 1959 σ. 40 Τὸ Palio τῆς Σιένας γινόταν ἀπὸ τὸ IB' αἰῶνα πρὸς τὴν τῆν τοῦ Ἁγίου Βονιφατίου καὶ τῆς Παναγίας στοὺς κυριώτερους δρόμους καὶ στὴν Piazza del Campo. Palio γινόταν ἐπίσης στὴ Φερράρα, Μάντοβα καὶ Ἄσση. Γιὰ τὸ Palio βλ. G. Cecchini - D. Neri, Il palio di Siena, V. Grassi, Le Contrade e le loro feste. Εὐχαριστῶ γιὰ τίς πληροφορίες τοὺς κ. Enzo Carli Ἐφορο τῶν πινακοθηκῶν τῆς Σιένας καὶ Silvio Gigli Πρόεδρος τοῦ Τουρισμοῦ τῆς Σιένας.

ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὸ Κάστρο; Τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανόν, ἀφοῦ καὶ στὸ στ. 339 οἱ διηγούμενοι λένε:

Τρεῖς ὥρες οὐκ ἐιρέχαμεν κ' ἐχάθηκεν τὸ κάστρον.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θάπρεπε τότε νὰ γράψωμε *Κάστρον*²⁶.

ΚΡΙΤΙΚΑ — ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ

Ὅπως παρατήρησε ὁ κ. Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 550) σ. 552) τὸ κείμενο τοῦ «Ἀπόκοπου» ἔχει παραδοθῆ καλύτερον στὴν ἔκδοσιν τῆς Βενετίας παρὰ στὸ χειρόγραφο τῆς Βιέννης, δὲν συμφωνῶ ὅμως ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ εἶναι «ἐντελῶς ἄχρηστο» γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, καὶ ὅτι θὰ εἶναι περιττὸ νὰ σημειωθοῦν οἱ παραλλαγές του σὲ μιὰ μελλοντικὴ ἔκδοσιν. Δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις, στίς ὁποῖες τὸ χειρόγραφο τῆς Βιέννης σῶζει καλύτερες γραφές.

Στ. 105: Οἱ νεκροὶ ρωτοῦν τὸν ζωντανόν, ποῦ ἐπισκέπτεται τὸν Ἄδην:

*Βαστιάς μανιάτα καὶ χασιά, παρηγοριῆς θλιμμένων
ἐδῶ στὸν ἄδην τὸν μικρὸν καὶ τὸν ἀσβολωμένον;*

Τὸ χγ. τῆς Βιέννης δίδει παραγγελιῆς θλιμμένων. Θλιμμένοι, λυπημένοι, πονεμένοι λέγονται στὸ ποίημα οἱ πενθοῦντες. Ἡ φράση λοιπὸν παραγγελιῆς θλιμμένων σημαίνει «μηνύματα τῶν πενθοῦντων ζωντανῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς συγγενεῖς των». Ἡ λέξις παραγγελιά μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μηνύματος εἶναι συνηθισμένη στὰ κρητικὰ κείμενα (πβ. Ἐρωτ. Δ 1908).

Μετὰ τὸ στ. 194 τὸ χγ. τῆς Βιέννης ἔχει τοὺς παρακάτω καλοὺς καὶ ἀσφαλῶς γνήσιους στίχους, ποὺ τοὺς παραλείπει τὸ ἔντυπο:

*Ἴτις τὸν κόσμον φεύγοντα, μισῶντα τὴν οὐμάδα
κ' εἰς μοναστήρια διάγοντα πιάνονται σιτὴ βροχάδα*²⁷.

Στ. 229 - 232. Οἱ νεκροὶ ἐκφράζουσι τὴν ἀπορία τους:

*Πῶς ὑπομένουν τὸ λοιπὸν οἱ ἄθλιες μας μανάδες
λείποντα υἱοὶ τους νὰ θωροῦν ὑπαντρες τὲς νυφάδες,
καὶ πῶς στέκουν τὰ σπίτια τους δίχως τὴν ἐλικιά τους.
καὶ πῶς θωροῦν τὰ ροῦχα τους δίχως τὴν οὐμλιά τους;*

²⁶) Φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῆ ὅτι μὲ τὸν ἴδιο ὄρο (φόσσα) ὀνομάζον ζονταν καὶ τὰ ἀγκυροβόλια ἄλλων πόλεων καὶ ὅτι ἡ λέξις κάστρο εἶναι ἐδῶ προσηγορικὴ. Πάντως ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ἡ σύμπτωση δύο ὄρων, ποὺ ὑποδεικνύουν τὴν Κρήτη. Ἡ πιθανὴ ὑπαρξὴ ἐξένου προτύπου δὲν ἀποκλείει τὸν ἐντοπισμὸ αὐτὸ ἀφοῦ καὶ ὁ «Γύπαρις», ὁ «Στάθης», ὁ «Φορτουναῖος» κ.λ. ἐξελίσσονται στὴν Κρήτη.

²⁷) Γιὰ τὴν τελευταία λέξις πβ. ἓνα κρητικὸ ποίημα Γ. Μέγα, Ἑλληνικαὶ ἔορται κ.λ. 1957 σ. 63: βροχάδες γιὰ περδίκια.

Στὸ δεύτερο στίχο πρέπει νὰ γράψωμε, ὅπως πρότεινε ὁ Κακριδῆς (ἔ. ἀ. σ. 409), *οἱ γιοὶ τους*. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῆ ὅτι τὸ *χγ. τῆς Βιέννης* δίνει ἐννοιολογικὰ καὶ συντακτικὰ ἀρτιώτερη γραφή γιὰ τὸ δεύτερο δίστιχο :

*Καὶ πῶς θωροῦν τὰ ροῦχα τους δίχως τὴν ἐλικιάν τους
καὶ πῶς τοὺς οἴκους ἀνοικτοὺς χωρὶς τὲς φαμελιές τους.*

ὅπου μόνον πρέπει νὰ διορθωθῆ γιὰ τὴ ρίμα *τὴ φαμελιά τους*. Νομίζω ὅτι εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ θυμίζουσι τὰ φορέματα τῶν πεθαμένων ὅχι τὴν ὁμιλία τους, ἀλλὰ τὸ ἀνάστημά τους. Ἀσφαλῶς γίνεται ἐδῶ ὅπαινι-γμός στὸ στ. 173, ὅπου λέγεται ὅτι οἱ *χῆρες* ἐντυσαν τοὺς φίλους των μὲ τὰ ροῦχα τῶν νεκρῶν.

Στ. 375 - 6. Ἡ ἀδελφὴ τῶν δύο νέων, κατεβαίνοντας κι αὐτὴ ξαφνικὰ στὸν Ἄδη καὶ συναντώντας ἐκεῖ τοὺς ἀδελφούς της, πού τοὺς θεωροῦσε ζωντανούς, θαυμάζει :

*πῶς εἰς τὸν Ἄδην ἔβλεπεν τοὺς ἤξευρεν καὶ ζοῦσαν
καὶ πῶς τὸν κόσμον ἔχασαν τοὺς εἶδεν καὶ πονοῦσαν.*

Τὸ νόημα δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ εἰδικὰ πῶς. Ἡ νέα ἀπορεῖ γιὰ τὸ ὅτι συναντᾷ στὸν Ἄδη αὐτούς, πού νόμιζε ζωντανούς, καὶ τοὺς βλέπει νὰ πονοῦν, πού ἔχασαν τὸν κόσμο. Ὁ πόνος ὅμως αὐτὸς δὲν ἦταν κάτι ἄξιο ἀπορίας. Τὸ *χγ. τῆς Βιέννης* δίνει :

καὶ πῶς τὸν κόσμον τοὺς ἤφηκεν καὶ πῶς καὶ τώρα ποῦ ἴσαν

πού εὐκολα διορθώνεται :

καὶ πῶς τὸν κόσμον τοῖς ἤφηκεν καὶ πῶς καὶ τώρα ποῦ ἴσαν.

Ἡ νέα θαυμάζει γιατί, ἐνῶ τοὺς εἶχε ἀφήσει στὸν κόσμο καὶ μάλιστα σὰν ἄρχοντες, τοὺς βρίσκει τώρα στὸν Ἄδη²⁹.

²⁹⁾ Τὸ χειρόγραφο τῆς Βιέννης δίνει καλύτερες γραφές καὶ στίς ἀκόλουθες περιπτώσεις. Στ. 9: *ἐφάνιστή μου κ' ἔδιωχνα ἀντὶ φάνη μου ὅκ' ἔδιωχνα*. Στ. 87: *εἰπέ ἄν ἀστράπτει καὶ βροντᾷ ἀντὶ ἀστράπτει πέ μας ἢ βροντᾷ* (τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἦ μὲ τὸ καὶ πράττειν ἦδη ὁ Ἰ. Κακριδῆς «Κρητ. Χρον.» Ζ' 1953 σ. 413). Στ. 101: *στὸν κόσμον, στές χώρες*, ὅπως ζητᾷ τὸ νόημα, ἀντὶ τὸν *κόσμον, τὲς χώρες*. Στ. 111: *καὶ ἄς πέσουν ἀντὶ νὰ πέσουν*. Στ. 129: *κάποια ἐλυπήθην ἀντὶ κάπου ἐλυπήθην* (πδ. στ. 103: *κόπτουνται καμπόσον*). Στ. 138: *ἐπέφαν ἀντὶ ἐβάλαν*. Στ. 139: τὸ *χγ. δίδει* στίχο ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη *αὐτοὶ-αὐτοῦ*. Στ. 140: οἱ ζωντανοὶ ἐληρομένησαν τοὺς νεκροὺς *ὅτι ἀπ' ἐοῦς ἀπέχουν* (ἡ φράση αἰτιολογικὴ ὅπως ζητᾷ τὸ νόημα) ἀντὶ *καὶ ἀπ' αὐτοῦς ἀπέχουν*. Στ. 174: Οἱ *χῆρες* προσέχουν *μὴ φέρουν τ' ὄνομά σας* (πδ. «ἔφερα τὴν ἀθιβολὴ τοῦ τάδε») ἀντὶ *μὴ λέγουν τ' ὄνομά σας*. Στ. 182: *καὶ αὐτὲς ἐλέγαν ἀντὶ καὶ τότε λέγαν*. Στ. 188: *ἀποπολοῦν ἀντὶ ἀπορομοῦν*. Στ. 193: *διὰ τὰ εὐαγγέλια νὰ ρωτοῦν ἀντὶ τὰ εὐαγγέλια νὰ ρωτοῦν*. Στ. 209: Τὸ κρητικὸ εἶναι *σὲ φελᾷ ἀντὶ τὸ κοινὸ τί σὲ ὠφελᾷ*. Στ. 214: *εἰς μόν, κυρά, ν' ἀγιάσης* ἀντὶ *καὶ σύντονα ν' ἀγιάσης*. Στ. 220: *καὶ φεράροι* (γρ. κ' οἱ φεράροι) ἀντὶ τοῦ ὡς *φεράροι*, πού δὲν δικαιολογεῖται, ἀφοῦ πρό-

Παραθέτω τώρα μερικές άλλες παρατηρήσεις και διορθώσεις μου στο κείμενο :

Στ. 48 :

*ἔστοχαζόμην τὸ δέντρον τοὺς κλώνους του τριγύρου
καὶ πάλιν μέσα τῶβλεπα, τίς τὸ ᾽σειεν ἔσυντήρουν.*

Ἄλλὰ πῶς ἔβλεπε μέσα στο δέντρο; Ὑποψιάζομαι ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε σύμφωνα μὲ μιὰ συνηθισμένη στὰ κρητικά κείμενα ἔκφραση μέσα πῶβλεπα, δηλ. «ἐνῶ ἔβλεπα».

Στ. 72 : Οἱ νεκροὶ ἀποροῦν, ὅταν ὁ ζωντανὸς φτάνει στὸν Ἄδη :

*Τίς εἰς τὸν Ἄδην ἔτωσεν, τίς ταραχὴν ἐποίηκεν
καὶ τίς τὴν πόρταν ἤνοιξε, δίχως βουλήν ἐμπῆκεν.*

Πρέπει νὰ γράψωμε χωρὶς στίξη :

καὶ τίς τὴν πόρταν ἤνοιξε δίχως βουλήν <κ'> ἐμπῆκεν.

Στ. 88 : Ἄνάμεσα στ' ἄλλα, ποὺ θέλουν νὰ μάθουν οἱ νεκροὶ γιὰ τὸν ἀπάνω κόσμο, ἂν «κρατεῖ» ὁ οὐρανός, ἂν ἀστράφτει, ἂν συννεφιά-

κεται γιὰ φάρους. Στ. 228 : *δευτερορωτήσωμε ἀντὶ δεύτερον ρωτήσωμεν*. Στ. 245 : *νὰ διάγειρον ἀντὶ νὰ γύρισον*. Στ. 268 : *καὶ κομπῶναι ἀντὶ ὡς κομπῶναι*. Στ. 292 : Στόν προβληματικὸ στίχο ἡ γραφὴ τοῦ χγ. καὶ λιμοῦ (γρ. κ' ἐκ λιμοῦ) φαίνεται πιὸ ταιριασμένη. Στ. 323 - 4 : Τὰ ἰδιωματικὰ ἀπειεὶς μᾶς εὐχίστηκεν ἀντὶ ἀφθου μᾶς εὐχῆθηκεν καὶ τὸ ναυτικὸ ὄρο *ισοῦσμα*, ποὺ παραλείπεται στὴν ἐντυπὴ ἔκδοση (πβ. καὶ στ. 365). Στ. 351 : *τὸν θάνατον ὀμρός μας ἐθωροῦμαν ἀντὶ ἐμρός τὸν ἐθωροῦμαν*. Στ. 355 : *μετὰ βροχὴν ἀντὶ μετὰ τὴ βροχὴν*. Στ. 369 : *μᾶς ἐδόθηκεν ὀμάδι νὰ κρατοῦμεν ἀντὶ ἀνιάμα νὰ ταφοῦμεν* (πρόκειται γιὰ ἀνθρώπους, ποὺ πνίγηκαν στὴ θάλασσα, πβ. στ. 363) Στ. 382 : Τὸ χγ. Βιέννης δίδει γραφὴ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ἐπιχώρησιν *ἔπειτα - ὕστερα*. Στ. 404 : *ἀλλὶ ἀντὶ οὐαί*. (Συχνὴ ἢ ἴδια ἀντικατάσταση τοῦ ἀλλὶ στὴ «Θυσία»). Στ. 417 : *ἐμπηκεν* (γρ. ἐποικεν) ἀντὶ ἔκαμεν. Στ. 437 : *μὴν ἀργῆ; νὰ σώσης* (ὅπως ζητᾶ ἡ ρίμα) ἀντὶ καὶ πλέον *μὴν ἀργήσης*. Στ. 441 : *ἀργιόθωροι ἀντὶ ἀργιῶταιοι*. Στὸ στ. 443 τὸ χγ. σὴζει τὸν τύπο *λαγαριδα* (ἔτσι στὴ δυτικὴ Κρήτη) ἀντὶ τὸ κοινὸ *νυγεριδα*. Στ. 444 : *καὶ ἄγρια μᾶς ἐλάλησαν θρασεία μᾶς ἔσυντύχαν* (ὅπως εἶναι φυσικὸ γιὰ δαίμονες!) ἀντὶ *ἀγάλια μᾶς ὀμίλησαν ταῦτα μᾶς ἔσυντύχαν*. (Μετὰ τὸ στ. αὐτὸ ὑπάρχει πιθανῶς χάσμα, γιὰτὶ δὲ μαθαίνομε τί εἶπαν οἱ δαίμονες, οὔτε ξεκαθαρίζεται ἂν ἤρθαν γιὰ νὰ πάρουν τὴν ἀβελφὴ τῶν δύο νέων, ὅπως φαίνεται. Ὁ ἐπόμενος στ. 445 περιέχει λόγους τῶν νέων καὶ ὄχι τῶν δαιμόνων). Στ. 469 : *ἐυτρεπισμένους ἀρχοντες ἀντὶ σκοροπισμένους ἀρχοντες*. Στ. 477 : *σύντομα ἀντὶ σήμερα* : (στὸν Ἄδη δὲν ὑπάρχουν μέρες, πβ. στ. 449 ἐξ.). Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις, ἂν καὶ δὲν βασίστηκαν σὲ φωτοτυπίες τῶν κειμένων, παρὰ στὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ἀπόκοπου» ἀπὸ τὸ Legrand, Bibliothèque grecque vulgaire II 1881 σ 94 ἐξ., ποὺ ἐγίνε ἀπὸ τὴν βενετικὴ ἔκδοσιν τοῦ 1534 μὲ μνεία τῶν παραλλαγῶν τοῦ χγ. τῆς Βιέννης, ἀρκοῦν γιὰ νὰ δεῖξουν τὴ χρησιμότητα τοῦ χειρογράφου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Σὲ πολλὰ σημεῖα οἱ γραφές εἶναι ἄριτες, σὲ ἄλλα, ἂν καὶ παρεφθαρμένες, βοηθοῦν στὴν εὐρεση τοῦ ὀρθοῦ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι καὶ τὸ χγ. τοῦ Βατικανοῦ θὰ πρέπε' νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν.

ζει, εἶναι καὶ ἄν ἐξακολουθεῖ νὰ κυματίζει καὶ νὰ τρέχει ὁ Ἰορδάνης ποταμός. Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Γαλαξία, ὅπως ἤδη εἶχε παρατηρήσει ὁ Ν. Πολίτης («Λαογρ. Σύμμικτα» Β' σ. 200).

Ἐκ τῶν στ. 115 ἀρχίζουν πάλι ἐρωτήματα τῶν νεκρῶν γιὰ τὸν ἀπάνω κόσμο ὅμοια μὲ τῶν στίχων 85 ἐξ. Ὁ θρῆνος, ποῦ ἀμέσως προηγεῖται (στ. 109 - 114), διακόπτεται ξαφνικὰ χωρὶς νὰ γίνηται ἡ ἀπαραιτήτη σύνδεση μὲ τὴν νέα σειρά τῶν ἐρωτημάτων: ἐνῶ οἱ νεκροὶ ζητοῦν κλαίοντας νὰ φανῇ λίγο φῶς, γιὰ νὰ δοῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, ξαφνικὰ ρωτοῦν (στ. 115 ἐξ.) τί κάνουν οἱ ζωντανοὶ τὸ Σάββατο καὶ τὴν Κυριακὴν, σὰν νὰ συνεχίζονται οἱ σχετικοὶ μὲ τὴν «σχόλες» λόγοι τοῦ στ. 99 - 100. Ὑπάρχει μιὰ ἀνωμαλία στὸ σημεῖο αὐτό: ἴσως λείπουν (πρὶν ἀπὸ τὸ στ. 115) μερικοὶ στίχοι, ποῦ θὰ ἔκαναν ὀμαλώτερη τὴν μετάβαση. Δὲν πιστεύω ὅτι τὸ ἀνακλόουθο μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῇ ἀπὸ τὴν ταρχῆ τῶν προσώπων, ποῦ μιλοῦν (πβ. στ. 109). Ἄλλωστε πρόκειται γιὰ πλάγιες ἐρωτήσεις, ποῦ εἰσάγονται μὲ τὸ ἄν ἢ νὰ καὶ ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἕνα εἶλε μίας (πβ. στ. 86), ποῦ δὲν ὑπάρχει. Προβληματικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀκριβὴς ἔννοια τοῦ στ. 114.

Στ. 117:

*καὶ τὸ ταχὺ τὴν Κυριακὴν τὴν ὄψιν τοὺς νὰ νίβουν
καὶ σκολινὰ νὰ βάνουσι, στὴν ἐκκλησιὰν παραίνον*

Ὁ Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 555) πρότεινε πλένον γιὰ τὴν ῥίμα. Στὸ δεύτερο στίχο ὁ Κακριδῆς (ἔ. ἀ. σ. 410) θεωρεῖ σωστὰ ἀπαραίτητο τὸ νά. Πιστεύω ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε νὰ πηαίνον κατὰ τὸν κρητικὸ τύπο.

Στ. 121 ἐξ.:

*Νᾶχον οἱ ἀρχόντισσες αὐλές, παλάτια καὶ τρικλίνους
καὶ ἄν εἶναι θάρορος εἰς αὐτοὺς καὶ ὑπεριψιὰ εἰς ἐκείνους
νὰ σύρονουσιν ὑποταγές, σιοὺς κάμπους νὰ τεντινούν
καὶ μὲ γεράκια καὶ σκυλιὰ περδίκια νὰ ζυγώνουν.*

Ὁ Κακριδῆς (ἔ. ἀ. σ. 412 σημ. 6) παρατηρεῖ ὀρθὰ ὅτι πρέπει νὰ γραφτῇ εἰς αὐτές. Ποιοὶ εἶναι ὅμως ἐκεῖνοι; Φυσικὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἐννοήσωμε τοὺς τρικλίνους, ποῦ σημαίνει θάλαμοι μὲ τρεῖς κλίνες, αἰθουσες δειπνοῦ. Ἄλλωστε καὶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο δίστιχο, ποῦ μιλεῖ γιὰ κυνήγια, τέντες, γεράκια καὶ σκυλιὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ, νομίζω, τὴν ἀρχόντισσες, ἀλλὰ, πιθανώτερα, ἕνα ἀντίστοιχο ἀρσενικό. Θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε καὶ οἱ ἀρχοντες τρικλίνους; Δὲ βλέπω ἄλλη θέση γιὰ τὸ ἀπαραίτητο αὐτὸ ἀρσενικό.

Στ. 152: Ἐντὶ δικᾶ γρ. δοικᾶ (ἀπὸ τὸ διοικᾶ) πβ. στ. 147, 165. Στὴν Κρήτη εἶναι γνωστὴ ἡ παροιμία «τῶν ἐννιὰ τὸ φαητὸ δοικᾶ τσι καὶ τσι δέκα», δηλ. τοὺς «ἐξοικονομεῖ, τοὺς ἀρκεῖ».

Στ. 401 :

*Καὶ τοῦτο πότι' ἐγίνετον, λέγω, μικρὸν σημάδι
ἀκόμη ἀπὸ τὰ ροῦχα μας βλέπεις θγρὰ μοιράδι.*

Ἡ ὀρθὴ στίξη θὰ ἦταν λέγω μικρὸν σημάδι :

Στ. 457 - 8 :

*μὴ δύνοντα τὸ ἀποκριθῆν καὶ παραναμῆν
διὰ τὸ σπουδάσειν τοῦ στραφῆν κ' ἐκ τὴν φωτιὰν ἐβγαίνει
«ἔχετε πλὸν ἐρώτημα; μέλλω στραφῆν» τοὺς εἶπα.*

Τὸ ἐκ τὴν φωτιὰν, εἶναι διόρθωση τοῦ Legrand, ποὺ φαίνεται ὅτι δὲν κατάλαβε καλὰ τὸ χωρίο. Τὰ λόγια αὐτὰ λέγονται ἀπὸ τὸν ἀφηγούμενο, ποὺ ἀποφασίζει νὰ μὴ μείνῃ περισσότερο στὸν Ἔδη καὶ βιάζεται (σπουδάσει) νὰ ἐπιστρέψῃ στὸν ἐπάνω κόσμον. Ἡ γραφὴ τοῦ ἐντύπου τοῦ 1534 κ' εἰς τὴν φωτιὰν εὐγένει (γρ. ἐβγαίνει) μπορεῖ λοιπὸν νὰ θεωρηθῆ ἰκανοποιητικὴ, ἂν δεχθῶμε ὅτι φωτιὰ σημαίνει καὶ τὸ φῶς τῆς μέρας. (Πβ. στ. 113, ὅπου ὁμοίως πρόκειται γιὰ κάτι διαφορετικόν). Καλύτερη πάντως μοῦ φαίνεται ἡ λέξις σκοιὰ, ποὺ ἔσωσε τὸ χγ. τῆς Βιέννης φθείροντας κατὰ τὰ ἄλλα τὴν φράση: καὶ τί σκοιὰ νὰ βγαίνει. Πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ γράψωμε κ' ἐκ τὴν σκοιὰν ἐβγαίνειν. Ὁ ζωντανὸς βιάζεται νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ σκοτάδι τοῦ Ἔδη.

Μετὰ τὸ στ. 492 τὸ χγ. τῆς Βιέννης ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ τὴν ἐντυπὴν ἔκδοση, παραλείποντας καὶ ἕνα σημαντικὸ ἀριθμὸν στίχων, ποὺ βρίσκονται σ' αὐτήν²⁹. Ὅλο αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ «Ἀπόκοπου» εἶναι αἰσθητὰ κατώτερο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ποίημα. Παρατηροῦμε ἐδῶ ἐπαναλήψεις, δυσανάλογα πολλοὺς κακοὺς στίχους καὶ κακὰς ὁμοιοκαταληξίαις, φτώχεια στὴ γλῶσσα καὶ στίς εἰκόνας, ἕνα ἐποικοδομητικὸ καὶ ἠθικολογικὸ τόνο, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ ὑπόλοιπο ἔργο, ἄκαιρη εἰσαγωγὴ νέων προσώπων (στ. 525 ἐξ.) καὶ μία ἀδικαιολόγητη ἀναβολὴ τοῦ τέλους, ποὺ μὲ τὴν σαφήνεια προμηγύουν οἱ ὠραῖοι στίχοι 481 ἐξ. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς πιστεύω ὅτι τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ «Ἀπόκοπου» ἔχει ὑποστῆ νόθευση καὶ ἐπιμήκυνση.

Ἔτσι στὸ μέρος αὐτὸ (στ. 493 - 558) ἀπὸ τριαντατρία δίστιχα τὰ ἕξι ἔχουν ἐλαττωματικὰς ρίμες: εἶναι - εἶναι, πιτακιῶν μας - κορμιὰ μας, κόσμον - μόνον, κόπον - κόπον, εἶχα - εἶχα (ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ γιὰ τρίτη φορὰ στὸν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο!), ἐφάγαν - φάβαν. Πο-

²⁹) Στ. 550: Στὴ φράση φλουριά δηνέρια καὶ περὰ χωρὶς ἀμφιβολία πρέπει νὰ γραφῆ τὸ τόσο συνηθισμένον *πέρερα*. Ἐς προστεθῶν ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα: Στὴν «Κρητ. Ἀνθολογία» σελ. 41 στ. 15 δὲν ἔστιξα ὀρθά. Γρ. εἰπὲ τοὺς πονεμένους δηλ. «πές στοὺς πανθοῦντες». Βλ. ἀνωτέρω σελ. 304. Ἀμφίβολη καὶ ἡ διόρθωση *οὐρανὸς ἀντί οὐρανοῦ* αὐτ. σελ. 41 στ. 14.

λύ περισσότερες είναι οι χασμωδίες. Τὸ πυκνὸ, ἰδιότυπο ὕφος τοῦ «Ἀπόκοπου» μὲ τὴ σπάνια λέξη καὶ τοὺς ἀρχαίκοις ἐκφραστικὸς τρόπους ἔχει δώσει ἐδῶ τὴ θέση του σὲ μιὰ ἀνούσια, κοινότοπη γλῶσσα. Ἐς δὴ κανεὶς π. χ. τοὺς παρακάτω γνήσιους στίχους (479 ἐξ.) ὅπου περιγράφεται τὸ πλῆθος τῶν νεκρῶν, ποὺ βίαια δίνει γράμματα στὸ ζωντανό, ἐνῶ φεύγει γιὰ τὸν ἀπάνω κόσμο :

Ἐγγὼ πιτιάκια ἀπὸ σπουδῆς ἐκ τοὺς γραφιοὺς ἐπαῖθραν
ἄλλοι, ἔβλεπα, τὰ βούλλωναν καὶ ἄλλοι ἀνοικτὰ τὰ φέροναν.
Τόσοι μὲ καταπέσασιν πιτιάκια νὰ μὲ δώσουν,
ὅπ' ἔφριξα θωρόντα τοὺς κ' ἐιράην πρὶν νὰ σώσουν.
Ὅλοι τὰ χέρια ἐσήκωσαν καὶ πρὸς ἐμὲ θωροῦσαν
«ἔπαρ' πιτιάκια», ἐκράζασιν· «βάστα χαριτιά», λαλοῦσαν.

Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἄνθρωπο, οἱ στίχοι, ποὺ συναντοῦμε λίγο πιὸ κάτω (529 ἐξ.) σὲ μιὰ ἀνιαρὴ παράταση τῆς τελικῆς σκηπῆς τοῦ ποιήματος. Κάποιος νεκρὸς μιλώντας μ' ἕνα κωμικὰ οἰκετο τόνο στέλγει τὸ ζωντανό στὸ «σπίτι του» (!)

Διὰ ταῦτο οὐ παρακαλῶ πάλιν μὴ λησμονήσης
νὰ πᾶς, ὡς εἶπα, σπῖτι μας καὶ νὰ τοὺς ὀμιλήσης.
Ἐσᾶς πάλιν παρακαλῶ ὥστε ὁποῦ νὰ ζῆτε,
κάμνετε διὰ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ ὁποῦ πορπατεῖτε,
ὠδιὰ νὰ εὐρῆτε εὐρεμαν δίχως κανέναν κόπον
ἐκεῖ ὁποῦ θέλετε ὑπᾶν μὲ βιὰν πολλὴν καὶ κόπον κ.λ. κ.λ.

Τῆς ἴδιας ποιότητος εἶναι καὶ οἱ εἰκόνες τῶν νεκρῶν, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ φορέσουν ζώνη καὶ δὲν ἔχουν ροῦχα γιὰ ν' ἀλλάξουν στίς ἐορτές (!), ποὺ δὲν ἔχουν γλῶσσα γιὰ «νὰ μιλήσῃ τὸ δίκιο της», ποὺ τὰ μαλλιά τους ἔπεσαν στὰ πόδια τους (!) καὶ ποὺ δὲν μποροῦν «ν' ἀπλώνουν καὶ νὰ μαζεύουν» τὰ χέρια τους γιὰ νὰ δοξάζουν τὸ θεό, ὥστε νὰ ἐλεηθῇ ἢ ψυχίτσα τους (στ. 493-508). Οἱ πυκνὲς ἐποικοδομητικὲς μνείες (πβ. καὶ στ. 536 διὰ τὴν ψυχὴν σου, στ. 544 διὰ τὴν ψυχὴν τὴν ταπεινήν, καὶ τὸ δίστιχο τοῦ ἐπιλόγου)⁸⁹ δείχνουν ἴσως ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ποιήματος γράφτηκε ἀπὸ κάποιο κληρικὸ, ποὺ θέλησε νὰ ἀναπληρώσῃ μιὰ ἔλλειψη τοῦ «Ἀπόκοπου», προσθέτοντας στὸ τέλος μερικὰ ψυχωφελῆ διδάγματα. Ἐτσι ὁμως δημιουργήθηκε μιὰ φανερὴ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴν προσθήκη καὶ τὸ ὑπόλοιπο ποίημα. Ἐνῶ ὁ ποιητὴς ἀντιτίθεται ζωηρὰ στὸ νὰ χαρίζεται τὸ βίος αὐτῶν ποὺ πέθαναν (πβ.

⁸⁹⁾ *Λόξα πατρί καὶ τῷ υἱῷ καὶ πνεύματι ἁγίῳ* κ.λ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ γνήσιο «Ἀπόκοπο» θεολογικὲς μνείες γίνονται μόνο σὲ ἐπικλήσεις ἢ ὄρκους (στ. 243, 254, 320).

στ. 186), ὁ νεκρὸς τῆς προσθήκης μετανιώνει, γιατί ἄφησε τὴν περιουσίαν του στὰ παιδιὰ του (στ. 521 - 6), καὶ στὸ κήρυγμά του (στ. 535 ἔξ.) ἐπαναλαμβάνει περίπου τὰ λόγια, ποῦ ὁ ποιητὴς βάζει εἰρωνικὰ στὸ στόμα τῶν φράρων (στ. 215 ἔξ.), ὅταν συμβουλευοῦν τὶς χῆρες νὰ μὴν ἀπατηθοῦν ἀπὸ τοὺς κληρονόμους των, ἀλλὰ νὰ δώσουν τὴν περιουσίαν τους σὲ δωρεὰς καὶ ἐλεημοσύνες γιὰ νὰ σωθοῦν⁸¹. Τόσο ἀδέξιος εἶναι ὁ διασκευαστὴς. Μάταια θὰ ζητοῦσε κανεὶς σ' ὀλόκληρη τὴν προσθήκη τὸν σκοτεινὰ πένθιμο καὶ μαζὶ σαρκαστικὸ τόνο, τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ὄνειρου, τὸ βάθος καὶ τὴ δυνατὴ σύλληψη τοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς, ποῦ χαρακτηρίζουν τὸν «Ἀπόκοπο».

Ἡράκλειο 1959

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

⁸¹) Ἀπὸ τὰ λόγια τῶν φράρων (στ. 215 ἔξ.) μὴ σὲ *πλανέση συγγενῆς, φίλος μὴ σὲ κομπώση | χαρά, ὅπου βάλ' εἰς ἐκκλησιᾶς κ' ἔχει πτωχοῦ νὰ δώση*. ὁ πρῶτος στίχος ἐπαναλαμβάνεται παραλλαγμένος λίγο στὴν προσθήκη στ. 235: *μὴ σὲ πλανέση συγγενῆς γυναῖκα ἢ παιδὶν σου*. Ὁ στιχουργὸς τῆς προσθήκης περιορίζεται στὶς ἐλεημοσύνες καὶ ἀποφύγει νὰ μιλήσῃ γιὰ δωρεὰς σὲ ἐκκλησιᾶς, γιατί ὁ ποιητὴς εἶχε ἐκφρασθῆ γι' αὐτὰς διεξοδικὰ καὶ μὲ ὑπερβολικὴ σαφήνεια (στ. 197-220). Δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιο ἂν ὅλο τὸ τμήμα ἀπὸ τὸ στ. 493 ὡς τὸ τέλος γράφτηκε ἀπὸ ἓνα καὶ τὸν αὐτὸ στιχοπλόκο. Ἀπὸ τὸ στ. 525 ἔξ. ἀρχίζουν οἱ παραγγελίαι, ποῦ δίνει ὁ ἄγνωστος νεκρὸς. Τὸ τμήμα αὐτὸ ὑπάρχει μόνο στὸ ἔντυπο καὶ ἐπομένως, ἀφοῦ καὶ τὸ περιεχόμενο διαφέρει, μπορεῖ νὰ ἀποτελῇ χωριστὴ προσθήκη, ποῦ συνεχίζει τὴν πρώτη (493 - 524), ποῦ ὑπάρχει καὶ στὸ ἔντυπο καὶ στὸ χγ' τῆς Βιέννης. Δὲν ἀποκλείεται ὁμως ἡ προσθήκη νὰ εἶναι ἐνιαία (τὸ ὕψος εἶναι ἕξ Ἰσου κακὸ) καὶ νὰ παραλείφθηκε ἓνα μέρος τῆς ἀπὸ τὸ γραφεὰ τοῦ χειρογράφου. Πάντως καὶ οἱ σημαντικὲς διαφορᾶς, ποῦ ἔχουν οἱ δυὸ παραλλαγῆς τῆς πρώτης προσθήκης, στὸ ἔντυπο καὶ στὸ χγ' τῆς Βιέννης, δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο ρευστό, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ προσέρχεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν τὸ ποίημα τελείωνε ἀρχικὰ στὸ στ. 492. Ἴσως ἀκολουθοῦσαν ἀκόμη λίγοι στίχοι, ποῦ δὲ σώθηκαν.